

УДК 7:748(477)"19–20"

DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2024.6.20>**Руденченко Алла Андріївна,**

доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри декоративного мистецтва
і реставрації

Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

ORCID ID: 0000-0001-9354-8216

a.rudenchenko@kubg.edu.ua

Ковальчук Остап Вікторович,

кандидат мистецтвознавства, доцент,
професор кафедри образотворчого мистецтва,
декан факультету образотворчого мистецтва та дизайну
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
ORCID ID: 0000-0002-9178-401X
o.kovalchuk@kubg.edu.ua

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ В ГАЛУЗІ УКРАЇНСЬКИХ ЯЛИНКОВИХ СКЛЯНИХ ПРИКРАС

Мета статті – розкрити специфіку етнокультурних традицій українців в галузі прикрашання ялинок скляними прикрасами. Окреслено специфіку святкування Нового року від часів Київської Русі, розмежовано час святкування із Візантією. Унаочнено значення дідуха як первісної образної структури, пов'язаної з ідеями шанування духів предків та його уквітчення декоративними елементами, стрічками, їстівними смаколикками від часів Середньовіччя. Уточнено ідеї прикрашання «дерев», пов'язані з початком Нового Року на землях України від часів Речі Посполитої з XIV століття до початку XX століття, доки святкувалось «Обрізання Господнє» 1 січня. Основна ідея дослідження укладається в зв'язок фабрикаату із започаткуванням скловарного виробництва кульок штибу гала (праски) від XVIII століття у вітчизняній ремісничій традиції. Методологія дослідження ґрунтується на сукупності принципів, а також підходів та методів. Насамперед, вжито хронологічний і принцип достовірності; мистецтвознавчий, дизайнерський і виробничий підходи; онтологічний, аксіологічний, герменевтичний, історико-генетичний, історико-хронологічний, історико-порівняльний, культуротворчий, соціокультурний, методи мікроісторії, регіоналіки, типологізації, іконографії та метод мистецтвознавчого аналізу. Серед важливих завдань дослідження слід акцентувати увагу на становленні галузі вітчизняного промислового мистецтва виробництва ялинкових скляних прикрас, уточненні визначення кола відомих заводів цього сегменту на теренах України та розгляд асортименту означених підприємств кінця XIX – початку XXI століть. Наведено дані щодо фабрикації продукції на ключових виробництвах означеної галузі України від доби незалежності. Визначено найбільш цінні, знакові твори цієї групи виробів, котрі набули характеру класичних для світової мистецької спадщини та мали власні етнокультурні традиції в Україні.

Ключові слова: прикраси, скло, ялинкові прикраси, гірлянди, Україна, мода, традиція, етнокультурні традиції, вертеп.

Rudenchenko Alla, Kovalchuk Ostep. ETHNOCULTURAL TRADITIONS IN THE INDUSTRY OF UKRAINIAN CHRISTMAS TREE GLASS ORNAMENTS

The purpose of the article is to reveal the specifics of the ethnocultural traditions of Ukrainians in the field of decorating Christmas trees with glass decorations. The specifics of the celebration of the New Year since the times of Kyivan Rus are outlined, the time of the celebration with Byzantium is delimited. The meaning of the didukh as a primitive figurative structure associated with the ideas of honoring the spirits of ancestors and its embellishment with decorative elements, ribbons, and edible delicacies from the Middle Ages is illustrated. The ideas of decorating "trees" associated with the beginning of the New Year in the lands of Ukraine from the times of the Polish-Lithuanian Commonwealth from the 14th century to the beginning of the 20th century, when the "Circumcision of the Lord" was celebrated on January 1, are specified. The main idea of the study lies in the connection of the manufactured product with the beginning of the glass-blown production of balls of the gala

(iron) type from the 18th century in the domestic craft tradition. The research methodology is based on a set of principles, as well as approaches and methods. First of all, the chronological and reliability principles were used; art history, design and production approaches; ontological, axiological, hermeneutic, historical-genetic, historical-chronological, historical-comparative, cultural-creative, socio-cultural, methods of microhistory, regional studies, typology, iconography and the method of art history analysis. Among the important tasks of the study, attention should be focused on the formation of the domestic industrial art industry of the production of Christmas tree glass decorations, a more precise definition of the circle of famous factories of this segment in Ukraine and a consideration of the range of the specified enterprises of the late 19th – early 21st centuries. Data on the fabrication of products at key production facilities of the specified industry in Ukraine since the independence are provided. The most valuable, iconic works of this group of products, which have acquired the character of classics for the world artistic heritage and had their own ethnocultural traditions in Ukraine, have been identified.

Key words: jewelry, glass, Christmas tree decorations, garlands, Ukraine, fashion, tradition, ethnocultural traditions, nativity scene.

Постановка проблеми. Українські ялинкові новорічні прикраси, по суті, є відгомонам давньої язичницької традиції прикрашати дерева і дідухи на знак вшанування богів природи та духів предків. Колись задобрювання останніх було частиною розуміння законів світобудови і міфологічних уявлень про Всесвіт. З долученням давнішніх теренів Київської Русі (де прихід нового року святкували навесні) до загальноєвропейських традицій у межах Речі Посполитої, відбувся перехід до системи оновлення календаря взимку. При цьому, не дивлячись на тісні зв'язки із Візантією, у Середньовіччі наші пращури не приєдналися до святкування їхньої зустрічі нового року восени.

Упродовж останніх кількох століть поступово новорічні традиції прикрашання ялинок у замінили собою різдвяні, хоча сенс, вкладений в окремі ялинкові прикраси, залишився. Однак, досі це не стало предметом окремого дослідження. Як і, власне, з'ясування аспектів формування вітчизняної традиції виготовлення різдвяно-новорічних прикрас, які від початку XX сторіччя набули характеру дизайнерських, в окремих випадках пов'язаних із етнокультурними традиціями окремих регіонів України.

Аналіз досліджень і публікацій. Спеціальної професійної наукової мистецтвознавчої літератури з історії скляних різдвяно-новорічних прикрас в нас не виявлено. Натомість окремі друковані праці наявні про певні осередки склярства, де випускалися прикраси до зимових свят. Зокрема, про один з найдавніших на теренах України осередок виробництва ялинкових прикрас

у Костянтинівці на Донеччині свідчить публікація матеріалу «Скляна легенда. Історія ялинкових прикрас Костянтинівки (за матеріалами Володимира Березіна та Андрія Новосельського, 11 грудня 2000 р.)» [6].

Важливою розвідкою у цьому контексті є стаття дослідниці української ялинкової іграшки Марини Лук'янової, видана 2024 р. в журналі «VOGUE» під назвою «Історія іграшок: українська ялинкова прикраса від XIX століття до сьогодення», де кураторка різдвяних виставок стверджує, що на її думку першими поширеними на наших територіях декораціями новорічних деревець були смаколики: горішки, печиво, яблука, пряники. І продовжує про зачатки індустрії виробництва ялинкових прикрас у XIX столітті, коли до усталеної ще з часів Київської Русі була звички прикрашати дерева тканинами, кольоровими стрічками, дерев'яними іграшками, додалися вата [3] (і пап'є-маше).

Так, професор, журналіст-енциклопедист Євген Онацький на 1149 сторінці своєї статті, виданої у Буенос-Айрісі 1962 р. писав: «З Новим Роком зв'язуються натурально й ворожіння т. зв. ПОЧИНУ: хто як проведе перший день Нового Року, так йому буде йти й упродовж усього наступного року: тому всі намагаються провести Новий Рік весело, не сварячись і не плачучи» [5, с. 1149–1150]. Цебто підкреслював урочистість святкувань та елементи їх зв'язку із святочним циклом ще язичницької доби.

Серед значущих статей тут слід назвати працю діаспорського вченого родом з Вінниччини (Поділля), Дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка й Української

вільної академії наук Степана Килимника, котрий видав ще 1964 року у Вінніпезі видав публікацію «Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні. Том 1: Зимовий цикл». Зазначений історик та етнограф розбавляв дані про традиційні новорічні святкування аспектами магічних вірувань українців та їх обрядовості, пов'язаної з приговорювальним чаклуванням, застосуванням колосочків-кропильничок тощо [2, с. 125–145].

Зокрема, цікавою є розвідка колективу авторів Анатолія Пономарьова, Лідії Артюх та Тамари Косміної, що намагалися інтерпретувати усталені звички українців попередніх часів. Так, на с. 187 окреслені дослідники зазначили: «Серед українського селянства аж до початку ХХ ст. зберігалися новорічні традиції змішаного язичницько-християнського походження» [4, с. 187–188], що, у свою чергу, пояснює прагнення до прикрашання дерев і дідухів їстівними та неїстівними прикрасами.

З-поміж іноземних авторів, що приділили увагу питанням походження скляних новорічних прикрас привертає увагу одна монографічна праця Ейса Коллінза «Історії великих традицій Різдва». Так, першими окрасами різдвяних ялинок зі скла були твори з містечка складувів Лауша в Тюрінгії кінця XVI століття. Зокрема майстрів Ганса Грайнера і Крістофа Мюллера, що започаткували випуск різдвяних прикрас у вигляді фруктів і горішків. Продукція цього німецького підприємства з XIX століття постачалась на експорт в країни Європи під назвою «Прикраси для Христова дерева з Тюрінгії» – німецькою «Thüringer Christbaumschmuck»). З 1850-х рр. у Німеччині з'явилася нова технологія посріблення затужавілих скляних кульок, винайдена хіміком, Президентом Баварської академії наук Юстусом фон Лібіхом [8].

Виклад основного тексту дослідження. Не дивлячись на те, що Марина Лук'янова пише, що скляні ялинкові прикраси з'явилася в Україні від третьої чверті ХХ століття, і далі перелічує столичну Фабрику «Перемога», Клавдіївську попід Києвом, перераховує Львівську фабрику ялинкових прикрас, Одеську муляжну фабрику, Лисичанську

фабрику ялинкових іграшок на Луганщині та Тербовлянську фабрику ялинкових прикрас на Тернопільщині [3], (від себе додамо, що і принагідно варто згадати Фабрику ялинкових прикрас в селі Луб'янка Київської області) [7], вочевидь, вона плутає дані хронології зародження цієї галузі, і не зовсім коректно відображає питання її поступального розвитку.

Так, одним з найбільш ранніх виробництв цього сегменту промислових товарів України, як уже згадувалося вище, був Костянтинівський скляний завод на Донеччині, що виник наприкінці XIX століття. Дослідники припускають, що на ньому ще до національно-визвольних змагань вже випускали скляні ялинкові прикраси за аналогією з іншими європейськими фабриками і новими традиціями повсякдення європейців [10] (рис. 1).

Адже були занотовані свідчення післявоєнних працівників, котрі свідчили, що у цей час підприємство працювало, випускаючи продукцію «на дореволюційних формах, що належали братові німця Феттера, власника Микитівського ртутного комбінату» [6].

Якщо говорити про скляні ялинкові прикраси в УРСР, то масово їх почали виготовляти ще від другої половини 1930-х рр. (після введення 1935 р. моди на «зірки» у навершях та різноманітні крижинки та гірлянди з дугих сегментів скла). Підтвердженням цього є розвідки Ісака Бабеля зі світлинами із Севастополя 1927 р., Києва 1935–1938-го рр. за архівними матеріалами Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Г. С. Пшеничного (рис. 2), в яких знаходить підтвердження інформація про фабрикацію невеликими накладками скляних дугих ялинкових куль, котрі випускалися вже у 1930-ті рр. [9] (рис. 3).

Крім того, слід зазначити, що прикраси ялинок різнилися від регіону до регіону, відображаючи певні місцеві етнокультурні традиції, адже мода на фігурки в національних строях була поширена й у цій групі промислових товарів ще від 1920-х рр., що співіснувала із витинанкою (крижинки, коники, сніговики тощо).

Особливого поширення від середини 1960-х рр. набули не лише пташки, рибки,

Рис. 1. Поодинокі скляні прикраси на «Різдвяних ялинках» (Christmas trees) XIX – початку XX століть. Фото з сайту: <https://igrashka.kiev.ua/istoriya-yalinkovih-igrashok-novorichnih-ta-rizdvyanih/>

фігурки звірів, квіти, а й образи дирижаблів, паровозиків, космонавтів тощо. Від 2000-х асортимент вітчизняних виробництв у вільній Україні розширився такими

колекціями, як «Вертеп», де зібрано образи традиційної Коляди українців: Царя, Кози, Чорта, Янгола, Смерті тощо. В окремих серіях різдвяної іграшки осмислюються візерунки

Рис. 2. Святкування Нового 1927 р. у Севастополі та новорічна ялинка 1935 р. з скляними кульками та гірляндами. Фото з сайту: <https://babel.ua/ru/texts/74831-vatnyy-yakut-kartonnyy-ded-moroz-krolik-na-prishchepke-propaganda-kosmosa-i-kukuruzy-istoriya-sovetskih-elochnyh-igrushek-i-ukrasheniy-ochen-mnogo-foto>

Рис. 3. Святкування Нового року, січень 1938 р. З особистого архіву Віри Солнцевой. Фото з сайту: <https://babel.ua/ru/texts/74831-vatnyy-yakut-kartonnyy-ded-moroz-krolik-na-prishchepke-propaganda-kosmosa-i-kukuruzu-istoriya-sovetskih-elochnyh-igrushek-i-ukrasheni-y-ochen-mnogo-foto>

борщівської вишивки. Так, Клавдіївська фабрика опанувала введення до розпису ялинкових прикрас мотивів творів відомих українських художників Півдня України – І. Айвазовського, А. Куїнджі тощо.

В цей період часу з'явилися й серії рукотворних виробів ексклюзивного характеру. Так, у львівській майстерні «Гроно» виготовляють ялинкові скляні іграшки, декоровані ручним

розписом за мотивами творчості Марії Примаченко, Казимира Малевича тощо. Тут само виробляють і прикрасу «Лілейка» у вигляді тризуба в жовто-блакитних тонах, розробленого на основі гербу Пласту (автор проєкту форми – львівський пластівець Мирон Федусевич, втілена ідея за допомогою відомого львівського митця, послідовника Михайла Бойчука Роберта Лісовського) (рис. 4, 5).

Рис. 4, 5. Кулька з розписом в стилі М. Примаченко та прикраса «Лілейка» на основі гербу Пласту в доопрацюванні послідовника м. Бойчука Р. Лісовського. Фото з сайту: https://www.instagram.com/p/DDusfJZtLpc/?img_index=1

Окремо варто згадати й ручні крафтові скляні новорічні декори фірми «ORBITAL», що продовжує традиції теребовлянської різдвяної ялинкової іграшки на Тернопільщині (працює з 2003 р.). Також дизайнерські ялинкові прикраси з інкрустацією і ручним розписом золотом, у тому числі у вигляді кульок, вмонтованих в композицію карети, випускають в одеській майстерні «Ivory», яка пропонує твори преміум-класу штибу куль-венеціанських масок.

Щороку оновлюють свої серії унікальних виробів також на Івано-Франківській скляній фабриці, де вручну працюють над ними майстри фірми «Юріта». В асортименті виробництва, крім звичних верхівок і бурульок, наявні заготовки куль і дерев'яні ялинкові іграшки. Окрасою продукції цього підприємства є фірмові кулі з зимовими пейзажами із краєвидами Західної України (рис. 7). Порівняти цю продукцію до повномасштабного вторгнення можна було хіба що з виробами Куп'янської фабрики ялинкових іграшок «АРТАН» на Харківщині та Фабрики новорічних прикрас у селищі Ковшарівка, що за 130 км від Харкова.

Етнокультурні особливості традиційних костюмів окремих регіонів України розвивають й у харківському бренді ялинкових прикрас «Zveriki», де іграшки мають вигляд довершеного скляного виробу, що може репрезентувати українські сувеніри в світі. Це

ж виробництво випускає кульки у вигляді традиційних хатинок-мазанок, крім звичайних сніговиків і ракет пропонує також на ринку продукцію з вишуканим петриківським розписом та конкурує з харківською Фабрикою «Irena» (рис. 8, 9) [10].

Висновки. Отже, ялинкові скляні прикраси були винайдені не пізніше кінця XVI століття у Німеччині спочатку як форми горішків і фруктів для прикрашання деревець, що імітували їстівні смаколики. З часом різдвяний декор зі скла, котрий набув популярності на теренах етнічної України ще до національно-визвольних змагань початку XX сторіччя, отримав розвиток в окремих вітчизняних етнокультурних регіонах. Зокрема, одним з перших опанував цей сегмент виробів Костянтинівський скляний завод на Донеччині.

Після переходу 1918 року на Григоріанський календар колишні різдвяні святкування, що раніше починалися з 1 січня (Обрізання Господнього) набули характеру тривалих, котрі мали тяглість до так званого Старого Нового року. В наступне десятиліття на теренах УРСР поширилася мода до прикрашання ялинок зірками-навершнями, витинанковими крижинками, солодошами та скляними кульками і гірляндами. Причому останній матеріал поступово витіснив традиційні для України декоративні іграшки, вироблені з дерева, тканини, кольорових стрічок, вати, пап'є-маше.

Рис. 7, 8. Скляна куля з фірмової продукції Івано-Франківській скляної фабрики, де ручний розпис виконують майстри фірми «Юріта», та куля Куп'янської фабрики ялинкових іграшок «АРТАН». Фото з сайтів: <https://www.yurita.com.ua/ua/katalog/id-3736>; <https://www.navigator-ukraine.com.ua/gruppovye-tury/tury-po-kharkovskoj-oblasti-otdykh-na-prirode/tour/1885-steklyannye-fantazii-kupyanskaya-fabrika-jolochnykh-ukrashenij.html>

Рис. 8. Харківський бренд ялинкових прикрас «Zveriki». Фото з сайту: <https://www.instagram.com/p/DDcAon5oRpT/>

Рис. 9. Ялинкові іграшки Дід, Баба та Внучка. Харківська Фабрика «Ірена». Фото з сайту: <https://yalinka.in.ua/ua/p1316044861-nabor-babka-ded.html>

При цьому в другій половині ХХ сторіччя асортимент столичної Фабрики «Перемога», Клавдіївської (Клавдіївсько-Тарасівської) під Києвом (діяла з 1948 р.), Львівської фабрики ялинкових прикрас, Одеської муляжної фабрики, Лисичанської фабрики ялинкових іграшок на Луганщині, Теребовлянської фабрики ялинкових прикрас на Тернопільщині та Костянтинівського скляного заводу на Донеччині (закрився 2000 р.), Івано-Франківської скляної фабрики (в симбіозі

з майстрами компанії «Юріта»), Фабрики ялинкових прикрас в селі Луб'янка Київської області та низки крафтових майстерень збагатився не лише фігурками лісових звіряток, риб, пташок, фруктів і овочів, квітів, свічок, сніговиків, казкових фей, а й козаків, жовто-блакитних кульок, тризубами за мотивами гербу Пласту, кульок з розписом в стилі І. Айвазовського, А. Куїнджі, М. Примаченко, ансамблів персонажів традиційного українського Вертепу, образами українців в традиційних строях різних регіонів України й українських хат, петриківськими мотивами розпису. Цікавими у цьому ключі є також деякі пластично-колеристичні експерименти з ялинковими прикрасами кримськотатарського художника Рустема Скибіна 2024 р., що представляє мистецтво корінних народів Криму.

З 2023 р. в Україні на державному рівні було перенесено різдвяні свята на 25 грудня, після чого більшість населення різних етнокультурних регіонів України у світлі декомунізації знову повернулося до вшанування Святого Миколая, янголяток і Віфлеємських зірок замість радянських Дідів Морозів та Снігуроньок, а також до відродження традиції плетіння і прикрашання дідухів до свят Різдвяного циклу. З-поміж інших до цієї традиції останні кілька років долучається колектив художників

Київського столичного університету імені Руденченко, Євгенія Юріївна Липовецька, Бориса Грінченка. Зокрема, Алла Андріївна Яна Валеріївна Погребнюк.

Література:

1. Заблоцька Оксана. 10 українських брендів, що створюють сучасні різдвяні прикраси та іграшки на ялинку. 27 листопада 2024 р. URL: <https://suspilne.media/culture/887871-10-ukrainskih-brendiv-so-stvoruut-sucasni-rizdvani-prikrasi-ta-igraski-na-alinku/> (дата звернення: 29.12.2024 р.).
2. Килимник С. *Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні*. Том 1: Зимовий цикл. Вінніпег, 1964. С. 125–145.
3. Лук'янова Марина. Історія іграшок: українська ялинкова прикраса від XIX століття до сьогодення. 2024 р. VOGUE. URL: <https://vogue.ua/article/culture/lifestyle/istoriya-igrashok-ukrajinska-yalinkova-prikrasa-vid-hih-stolittya-do-sogodennya-57872.html> (дата звернення: 13.12.2024 р.).
4. Новий рік. *Українська минушина: ілюстрований етнографічний довідник* / 2-е вид. А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна. Київ: Либідь, 1994. С. 187–188.
5. Онацький Є. Новий рік. *Українська мала енциклопедія*: 16 кн.: у 8 т. Буенос-Айрес, 1962. Т. 5, кн. IX: На – Ол. С. 1149–1150.
6. Скляна легенда. Історія ялинкових прикрас Костянтинівки (за матеріалами Володимира Березіна та Андрія Новосельського, 11 грудня 2000 р.). URL: <https://v-variant.com.ua/article/konstantinovka-el-igrushki/> (дата звернення: 13.12.2024 р.).
7. Фабрика ялинкових прикрас в селі Луб'янка Київської області. 2024. URL: <https://igrashka.kiev.ua/istoriya-yalinkovih-igrashok-novorichnih-ta-rizdvanih/> (дата звернення: 13.12.2024 р.).
8. Collins Ace. Stories behind the great traditions of Christmas. Grand Rapids, Michigan: Zondervan, 2021. URL: https://archive.org/details/storiesbehindgre0000coll_p5i3 (date of application: 06.12.2024).
9. Ryvovarov Serhii, Євген Спірін. Бабель. URL: <https://babel.ua/ru/texts/74831-vatnyy-yakut-kartonny-ded-moroz-krolik-na-prishchepke-propaganda-kosmosa-i-kukuruzy-istoriya-sovetskih-elochnyh-igrushek-i-ukrasheni-ochen-mnogo-foto> (дата звернення: 06.12.2024).
10. Shkolna O., Tymoshenko Y. The Everyday life of Nobility the Rzeczpospolita in the 17th and 18th centuries: Hairstyle, Beauty Tools and Clothes. *Східноєвропейський історичний вісник / East European Historical Bulletin*. Вип. 27, Issue 27. Drohobych, 2023. Р. 8–29. DOI 10.24919/2519-058X.27.281557

References:

1. Zablotska, O. (2024). 10 ukrainiskykh brendiv, shcho stvoriuiut suchasni rizdviani prykrasy ta ihrashky na yalynku [10 Ukrainian brands that create modern Christmas decorations and tree toys]. Retrieved from: <https://suspilne.media/culture/887871-10-ukrainskih-brendiv-so-stvoruut-sucasni-rizdvani-prikrasi-ta-igraski-na-alinku/> (date of application: 29.12.2024 r.) [in Ukrainian].
2. Kylymnyk, S. (1964). Ukrainskyi rik u narodnikh zvychaiakh v istorychnomu osvittleni. Tom 1: Zymovy tsykl [Ukrainian Year in Folk Customs in Historical Light. Volume 1: Winter Cycle]. Winnipeg. P. 125–145 [in Ukrainian].
3. Lukianova Maryna (2024). Istoriia ihrashok: ukrainska yalynkova prykrasa vid XIX stolittia do sohodenia [History of toys: Ukrainian Christmas tree decorations from the 19th century to the present]. VOGUE. Retrieved from: <https://vogue.ua/article/culture/lifestyle/istoriya-igrashok-ukrajinska-yalinkova-prikrasa-vid-hih-stolittya-do-sogodennya-57872.html> (date of application: 13.12.2024 r.) [in Ukrainian].
4. Novyi rik (1994). Ukrainska mynuvshyna: iliustrovanyi etnografichniy dovidnyk / 2-e vyd. A. P. Ponomarev, L. F. Artiukh, T. V. Kosmina [New Year. Ukrainian past: illustrated ethnographic guide / 2nd ed. A. P. Ponomarev, L. F. Artiukh, T. V. Kosmina]. Kyiv: Lybid. P. 187–188.
5. Onatskyi, Ye. (1962). Novyi rik. Ukrainska mala entsyklopediia: 16 kn.: u 8 t. Buenos-Aires. T. 5, kn. IX: Na – Ol. [New Year. Ukrainian Small Encyclopedia: 16 books: in 8 volumes. Buenos Aires. Vol. 5, book IX: In – Ol.]. P. 1149–1150 [in Ukrainian].
6. Skliana lehenda (2000). Istoriia yalynkovykh prykras Kostiantynivky (za materialamy Volodymyra Berезина ta Andriia Novoselskoho) [Glass Legend. The History of Kostyantynivka Christmas Tree Decorations (based on materials by Volodymyr Berezin and Andriy Novoselsky)]. Retrieved from: <https://v-variant.com.ua/article/konstantinovka-el-igrushki/> (data zvernennia: 13.12.2024 r.) [in Ukrainian].
7. Fabryka yalynkovykh prykras v seli Lubyanka Kyivskoi oblasti (2024) [Christmas tree decoration factory in the village of Lubyanka, Kyiv region]. Retrieved from: <https://igrashka.kiev.ua/istoriya-yalinkovih-igrashok-novorichnih-ta-rizdvanih/> (date of application: 13.12.2024 r.) [in Ukrainian].
8. Collins Ace (2021). Stories behind the great traditions of Christmas. Grand Rapids, Michigan: Zondervan. Retrieved from: https://archive.org/details/storiesbehindgre0000coll_p5i3 (date of application: 06.12.2024).

9. Pyvovarov Serhii, Yevhen Spirin. Babel (2024) [*Babel*]. Retrieved from: <https://babel.ua/ru/texts/74831-vatnyy-yakut-kartonnyy-ded-moroz-krolik-na-prishchepke-propaganda-kosmosa-i-kukuruzy-istoriya-sovetskih-elochnyh-igrushek-i-ukrasheniy-ochen-mnogo-foto> (date of application: 06.12.2024) [in Ukrainian].

10. Shkolna, O., & Tymoshenko, Y. (2023). The Everyday life of Nobility the Rzeczpospolita in the 17th and 18th centuries: Hairstyle, Beauty Tools and Clothes. *Східноєвропейський історичний вісник / East European Historical Bulletin*. 27, Issue 27. Drohobych, 2023. P. 8–29. DOI 10.24919/2519-058X.27.281557.